

С. В. Шефель, доктор філософських наук, професор

ДЕЯКІ МЕТОДОЛОГІЧНО-СВІТОГЛЯДНІ ОСОБЛИВОСТІ ПОДОЛАННЯ ДЕФОРМАЦІЙ ПРАВОСВІДОМОСТІ

Одним з нагальних завдань руху нашого соціуму до конституційно визначеної мети побудови правової державності є подолання деформацій правосвідомості. Його вирішення пов'язано із насадженням нових типів праворозуміння, які ґрунтуються на парадигмі правового інтерсуб'єктивізму.

Це має безпосередньо впливати на змістовно-теоретичне наповнення правовиховного процесу. Її перевага порівняно з іншими типами праворозуміння у цьому сенсі є очевидною.

Так, позиція юридичного позитивізму засвідчує звужене бачення буття людини у правовій реальності, що зводиться лише до певного аспекту людської природи — сфери її логіко-розумової діяльності. Вона нібито розчиняється у формально-раціоналізованій реальності норм позитивного права. Що це означає? *По-перше*, що він заперечує саму можливість пізнання сутності права, бо його методу притаманні: а) емпіризм, котрий обмежується у пізнанні права вивченням його зовнішніх ознак, доступних для безпосереднього спостереження та сприйняття; б) дескриптивність, яка зводиться до опису змісту права, розглядаючи його таким, яким воно є в його емпіричній реальності; в) аналітичність, яка зводиться до логічного і лінгвістичного аналізу юридичних понять на основі сприйняття права в законі як «данного». *По-друге*, що юридичний позитивізм наполягає на неможливості відрізнити реально існуюче право від права, яким воно має бути.

До чого це веде? Подібна ментальна позиція веде до заперечення необхідного і реально існуючого зв'язку між правом та мораллю і тим самим відхиляє саму можливість утвердження правової справедливості поза межами законодавчої діяльності державних інституцій. Ця позиція ігнорує існування якихось стійких основ права поза реальністю державних настанов і розглядає його як мінливе, цілком залежне від динаміки політичної кон'юнктури. За такої позиції принцип верховенства права зводиться до принципу верховенства закону, навіть якщо норми останнього не корелюють з пріоритетом загальнолюдських цінностей. Внаслідок цього є небезпека породження та існування штучного світу права, заснованого на формалізованій раціональності, за панування якої неможливою є будь-яка справжня турбота про життєві інтереси громадян, котрі розглядаються за своїм статусом не як суб'єкти права, а як відчужені від здійснення владних повноважень об'єкти утверджуваної державною бюрократією системи їх експлуатації.

Як засвідчує історичний аналіз реалізації позитивно-правових доктрин, вони, відволікаючись від змісту права, протиставляючи себе імперативам

природного права, фактично виявляються безсилями гарантувати захист прав громадян і перестають відігравати практичну роль у підтриманні бажаного правопорядку, на що власне вони визначально претендують. Як досить абстрактні теорії вони відриваються від життя і стають врешті-решт марними. Тим самим парадигмальні обмеженості юридичного позитивізму, що не зважає на вивчення неюридичних підстав права, а тому й не сприяє утвердженню в суспільному житті принципів верховенства права, справедливості та рівноправності у сфері свободи волевиявлення, провокують і детермінують у контексті притаманих йому рис правового релятивізму поширення у спільноті зворотних від його мети настроїв правового нігілізму.

Разом з цим слід з'ясувати й можливості правового об'єктивізму як парадигми, що була взята на озброєння розробниками політичного курсу так званого реального соціалізму. Власне крах цього проекту в СРСР засвідчив і хибність парадигми правового об'єктивізму, що світоглядно-методологічно його обслуговувала. Філософська рефлексія цієї парадигми дозволяє виявити, що світоглядно-методологічною підставою правового об'єктивізму є матеріалістична настанова на виведення усіх ідеальних сенсів із «життя», об'єктивної реальності. Тому з позицій цієї парадигми право розуміється як частина іншої, ніж воно саме, реальності. Воно нібито з'являється як вкорінене у глиб дійсності життя. Звідси правопорядок і правосвідомість виводяться з їх життєвого значення. В цілому право у цьому сенсі розглядається як реальність суспільних відносин, у структурі яких і слід шукати його підстави.

Основні модуси правового об'єктивізму розрізняються за критерієм певного типу відносин, що обираються за висхідну засаду. Найбільш поширеними є концепції юридичного біологізму, юридичного економізму, політичного об'єктивізму, юридичного соціологізму та культурно-історичного об'єктивізму. Втім, неklasична філософська рефлексія зазначених концептів правового об'єктивізму дозволяє побачити реальні вади його парадигми, що сприяють викривленню правосвідомості. Головна з них полягає у тому, що ця парадигма абсолютизує роль існуючих умов — соціальних і культурно-історичних, як джерело правосвідомості, перетворюючи і її, і правопорядок на дзеркальні відображення цих умов. Це призводить до того, що безперечна ідея про те, що суб'єкт права не може бути самодостатнім у створенні правопорядку і виходити у своїх діях лише із власної правосвідомості, обертається на розчинення цього суб'єкта в суспільних відносинах, недооцінювання його творчої активності.

Наслідком такої парадигмальної позиції виявляється те, що правовий об'єктивізм не може дати задовільної відповіді на головні питання філософії права і тим самим адекватно прислужитися надійним засобом світоглядно-методологічного забезпечення правовиховного процесу за сучасних викликів у контексті розбудови правової державності в Україні. Йдеться про те, що він

звужує бачення таких проблем: *по-перше*, про критерій справедливості, оскільки через ототожнення належного і фактичного неможливо зайняти ніякої ціннісної позиції стосовно існуючих умов, а отже, не можна сказати, справедливі ці відносини чи несправедливі, оскільки вони просто дані як необхідні; *по-друге*, про нормативну силу права, оскільки з того, що закони зумовлені потребами та впливають із соціальних умов, зовсім не випливає, що їм необхідно підкорятися; *по-третє*, про власну природу права, оскільки право зводиться до його соціальної основи і ототожнюється з нею.

Власне, саме зазначене не дозволяє розглядати парадигму правового об'єктивізму як прийнятий засіб правового виховання і одночасно вимагає запобігти його викривлюючому впливу на формування правосвідомості і правової культури представників нової генерації будівничих правової державності в Україні.

Ще одним із способів методологічно-світоглядного забезпечення правового виховання є правовий суб'єктивізм. Але чи може задовольнити його парадигмальний потенціал тих, хто має розв'язувати проблему розбудови правової державності в сучасній Україні?

Дослідники характеризують його як найбільш розвинену і автентичну форму природно-правового мислення, звичайно, в його класичному варіанті. До нього відносять ті концепції природного права, що звільнилися від примітивного натуралізму, і в обґрунтуванні права зосередилися на суб'єкті права як носії «належного». Це в основному морально-філософські концепції, які підкреслюють деонтологічну природу права та пропонують більш адекватний цій природі метод обґрунтування права. У спробах обґрунтувати право вони виходять із апеляції до імперативного змісту правосвідомості суб'єкта, а тому її джерело, а отже й ментальні засади права виводяться ними з ідеї чи сенсу права, що відкриваються у свідомості суб'єкта. Унаслідок такої настанови правовий суб'єктивізм дуже близько підходить до виявлення власної природи права. Втім, орієнтуючись на свободу і творчу активність суб'єкта права, він відхиляється від істини, абсолютизуючи роль суб'єктивності, у результаті чого втрачається зв'язок права з життям, ускладнюється облік актуально існуючих умов у даному суспільстві. Проте позиція правового суб'єктивізму, який орієнтується на суб'єкта як на категорію, з якою безпосередньо корелює поняття права, є кращою, ніж парадигма правового об'єктивізму, для якої характерною є зневага до пересічного громадянина як до суб'єкта права. Тому більш прийнятним вбачається концепт правового суб'єктивізму, за яким саме такий громадянин, а не державна інституція, чи будь-які правовідносини, і є саме висхідним для правової реальності моментом, самореалізація якого власне й призводить до появи самої ідеї права та продукування сенсу справедливості вже у площині норми закону та чинних правовідносин. А тому саме такий громадянин як суб'єкт права для цієї па-

радиґми виступає джерелом правопорядку. Однак саме майже езотеричний характер такої здатності суб'єкта права змушує соціум терпляче очікувати на появу деяких харизматичних осіб, що здатні ефективно продукувати парадигму правового суб'єктивізму, а це робить проблематичною можливість цілком покладатися на неї як на стабільний засіб законотворчості, котра має утверджувати справедливий правопорядок в умовах складної соціальної динаміки як у кожній окремій країні, так і у світі, що глобалізується під впливом різновекторних впливів.

Нарешті, переходимо до з'ясування необхідності використання можливостей правового інтерсуб'єктивізму як парадигмальної основи здійснення правовиховним процесом функції подолання деформацій у правосвідомості. Одним з форматів правового інтерсуб'єктивізму, що наприкінці ХХ ст. почав утверджуватися як суттєвий чинник змін у суспільній правосвідомості в межах пострадянського простору країн СНД, маємо визнати юридичний лібертаризм (В. Нерсисянц, В. Четвернін та ін.). Його парадигмальною основою виступає гасло: «Право вище за державу та створені нею закони». При цьому під правом у його відмінності від закону розуміється сама сутність права, власне те, що об'єктивно йому притаманне, що визначає його відмітну особливість як соціальної норми і специфічного регулятиву та відрізняє право від неправу, тобто від сваволі, з одного боку, і моральних, релігійних та інших норм – з другого, а насамперед виявляє у ньому те, що не залежить від суб'єктивної волі та свавілля законодавця (правовстановлюючої влади). У свою чергу під законом у його відмінності від права визнається офіційно-владне нормативне явище, тобто таке, яке має законну силу примусово-зобов'язального правила (норми). Термін «закон» використовується тут у сукупному сенсі і охоплює усі джерела офіційно встановленого (позитивного) права, оскільки усі вони є офіційно-владними явищами (емпіричні тексти) нормативного характеру, які наділені законною, примусово-зобов'язальною силою.

Основоположник юридичного лібертаризму В. Нерсисянц у зв'язку з цим зазначає, що право іманентно включає (онтологічно, гносеологічно та аксіологічно) свободу (свободу індивідів). Право, за його концепцією, розмовляє і діє мовою та заходами рівності, а тому й виражає свободу людей. Він доводить, що у соціальній сфері рівність завжди виявляється як формально-правова міра. Завдяки своїй формальності (абстрагування від «фактичного») рівність має бути і є всезагальною формою, і рівною мірою регуляції «фактичного». У цьому сенсі принцип формальної рівності є однією з найважливіших констант права, що виявляється як регулятив соціального буття незалежно від динамічних змін його культурного змісту. Це означає, що різним етапам історичного розвитку свободи і права у людських відносинах притаманні свій масштаб та своя міра свободи, своє коло суб'єктів і відносин свободи і права, власне свій зміст принципу правової рівності.

Для формування правосвідомості, позбавленої методологічно-світоглядно викривлених нашарувань минулого, слід скористатися розумінням свободи, що є адекватним імперативам послідовного правового інтерсуб'єктивізму, пропонованим зазначеною концепцією юридичного лібертаризму. В цьому сенсі треба усвідомити, що: *по-перше*, люди є вільними в міру їх рівності та рівними в міру їх свободи; *по-друге*, неправова свобода, тобто свобода без всезагального масштабу та єдиної міри, так звана «свобода» без рівності, є ідеологією елітарних привілеїв; *по-третє*, так звана «рівність» без свободи є ідеологією пригнічених і, насправді, підміною рівності зрівнялівкою.

Таким чином, юридичний лібертаризм орієнтує громадян на дії, спрямовані на утвердження належного їм статусу рівноцінних щодо свого правового потенціалу суб'єктів права. За такої умови вони спроможні виконати місію розбудови правової державності, що характеризується наявністю правовідносин еквівалентного обміну, в які вступають незалежні один від одного, формально рівні суб'єкти громадянського суспільства.

Кращим втіленням ідей юридичного лібертаризму як сучасного типу праворозуміння, визнаного у розвинених країнах світу завдяки зусиллям, зокрема, представників франкфуртської (Ю. Габермас та ін.) і тюбінгенської (О. Гьоффе та ін.) шкіл філософії, а також плеяди англо-американських філософів права (Р. Дворкін, Дж. Ролз, Л. Фуллер та ін.), є побудова правової державності і суспільства соціального партнерства у країнах Скандинавії.

Втім, у сучасній філософії і теорії права склався ще один постнекласичний формат — прагматичний правовий лібералізм, позиції якого відстоює В. Кудрявцев. По суті він віддзеркалює позицію політичного менеджменту Російської Федерації про регульовану демократію, впливаючи на формування достатньо широкого кола її громадян у контексті відтворення патерналістських сподівань щодо ролі державних інституцій у нових історичних умовах існування російського суспільства. Основним гаслом зазначеної парадигмальної позиції є вислів: «Держава створює право, що її зв'язує». Що це означає?

Насамперед прихильники цієї позиції вважають, якщо виходити з їх визначення права у широкому тлумаченні: що держава не формує ні правосвідомість, ні правову ідеологію, хоча й впливає на них, ні безпосередньо — більшу частину правовідносин. Але вона створює центральне «ядро» права, а саме юридичні норми, без яких право не може існувати як цілісний феномен. У цьому парадигмальному форматі акцентується увага на факті тривалості і складності правотворчого процесу. Зазначається, що він починається з виникнення об'єктивних суспільних закономірностей, які вимагають правового регулювання, проходить крізь різні інститути громадянського суспільства і державності та реалізується законодавчою, виконавчою і судовою гілками влади у притаманних їм формах у контексті здійснення ними адаптаційної функції щодо існуючої міжнародно-правової традиції. Чим забезпечується

зв'язаність держави правом? Це означає, що: *по-перше*, правові акти є обов'язковими для всіх: не тільки для пересічних громадян та їх об'єднань, а й для усіх державних установ та їх посадових осіб у контексті підкорення принципу верховенства Основному Закону (Конституції) країни; *по-друге*, держава не має права порушувати власні закони; *по-третьє*, держава може змінити чи скасувати ці закони у порядку, передбаченому законом.

Такий підхід, на думку його авторів, дозволить успішно вести боротьбу з правовою анархією, автаркією, нігілізмом, долаючи будь-які спроби їх обґрунтування під гаслами політичної доцільності чи формально-юридичного вдосконалення чинного законодавства, та сприятиме утвердженню демократичного правопорядку.

Висновки. Модель сучасної системи правового виховання в Україні повинна бути узгоджена із загальною стратегією розвитку світової цивілізації в контексті доктрини постіндустріалізму з урахуванням того об'єктивного факту, що, глобалізуючись, світ у формуванні єдиного правового простору має спиратися на принцип діалогу-дискурсу різних правових культур, що історично склалися і притаманні його окремим складникам. Класичні парадигми праворозуміння (юридичний позитивізм, правовий об'єктивізм та правовий суб'єктивізм) не мають перспективи виконати місію світоглядно-методологічного стрижня стратегії розбудови правової державності в нашій країні, бо за інерцією свого впливу на суспільство ускладнюють процес позбавлення сучасної правосвідомості і правової культури громадян притаманних їм вад. Зважаючи на потенціал правового інтерсуб'єктивізму, що орієнтує на гармонізуючу правову інтеграцію носіїв різних типів ментальності, сучасний український соціум має покласти притаманні йому імперативи в основу застосування психологічних прийомів забезпечення правовиховного процесу, спрямованого на усунення деформацій у формуванні правосвідомості і правової культури нової генерації творців правової державності в Україні.

Є. М. Мануйлов, доктор філософії, професор

ЗАРОДЖЕННЯ ПИТАНЬ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ У ВІТЧИЗНЯНІЙ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІЙ ДУМЦІ

Сучасна Україна являє собою молоду незалежну державу, і питання правового виховання громадян України є актуальними.

Правове виховання – це цілеспрямований постійний вплив на людину з метою формування у неї правової культури і активної правової поведінки.

Державна Національна програма «Освіта» (Україна XXI століття) серед пріоритетних напрямків реформування виховання передбачає формування